

УДК 7.046.3

Марта Москаль

Сцени діянь святого Архангела Михаїла на прикладах пам'яток українського іконопису XV–XVII ст.

Аналізується одне з малодосліджених явищ в історії українського іконопису – розвиток теми діянь Архангела Михаїла на основі пам'яток XV–XVII ст. Розглядається композиційне та художньо-образне вирішення ікон, простежено еволюцію іконографії святого у середнику ікон, розглянуто сцени з клейм, трактування яких змінювалося впродовж століть, наведено твори мистецтва, де сцени з життя Михаїла з'являються як окрема композиція. Систематизується приналежність ікон до певних стилістичних груп та напрямів тогочасного українського іконопису.

Ключові слова: український іконопис, іконографія Архангела Михаїла, святий воїн, ікони з клеймами

Marta Moskal

Scenes of acts of the Archangel Michael on examples of monuments of Ukrainian icon painting of 15th – 17th centuries

One of the unexplored phenomena in the history of Ukrainian iconography – the development of the theme of actions of the Archangel Michael based on monuments of the 15th – 17th century – is analyzed. The compositional, artistic and creative solutions of the icons are examined. The evolution of the iconography of the saint as a centerpiece of icons is traced. The scenes on the stamps, the interpretation of which has changed over the centuries, are considered. Works of art, where scenes from the life of Michael appear as a stand-alone composition, are showed. The belonging of icons to certain stylistic groups and areas of contemporary Ukrainian iconography is systematized.

Keywords: Ukrainian iconography, iconography of the Archangel Michael, the saint warrior, icons with stamps

У XIII–XIV ст. в мистецтві України набуває поширення зображення архангела Михайла в образі воїна. У християнському мистецтві цей тип зображення з'являється вперше в іконографії «Явління архангела Михайла Ісуса Навина». Згодом Архангела як Архістратиґа почали зображувати в військових обладунках не тільки в сцені з юдейським полководцем, а також в інших композиціях. Слід згадати, що Архангел Михаїл зі сценами діянь присутній ще у фресковому живописі з часів Київської Русі. З XV ст. в українському мистецтві починають побутувати ікони з житійними циклами святого воїна. Зображення діянь Архан-

гела Михаїла складає чималу групу серед комплексу українських ікон з відображенням життя та діяння святих та не поступається кількісно житійним історіям інших святих воїнів, а тому заслуговує на увагу та детальне дослідження.

У статті розглядаються тридцять чотири ікони на цю тему. Ікони Архангела Михаїла з діяннями є однією з найпоказовіших груп в іконописі XV–XVII ст. Розвиток цієї теми в українському іконописі припадає на час поступового переростання темплону в багатоярусний іконостас, до якого як празнична ікона належала згадана композиція. Тому її вивчення дозволяє реконструювати питання специфіки формування українського іконостасу загалом, його іконографії та іконології зокрема.

Запропонована стаття має на меті систематизувати збережені українські ікони однієї типологічної групи – Архангел Михаїл з діяннями, що зберігаються у музеях України, Польщі, Словаччини. Окрім цього, така тема дає доволі багатий матеріал для проведення іконографічного, стилістичного, художньо- образного аналізу пам'яток XV–XVII ст., періоду розвитку й згасання зазначеної іконографії в українському іконописі, охоплюючи практично увесь поствізантійський період в історії українського мистецтва.

В українському мистецтвознавстві циклам з діянь Архангела Михаїла приділено не достатньо уваги. В літературі згадки про Архангела Михаїла присутні в працях В. Овсійчука [4, 5], який розглядає святого в контексті іконографії Ангелів загалом; в монографії Патріарха Дмитрія (Яреми) [8], де автор подає опис ікон «Архангел Михаїл з діяннями» XV ст., а також у книгах О. Сидора [11], В. Отковича [6, 7], М. Гелитович [3], В. Свенціцької [9], де пам'ятки з зображенням «Архангела Михаїла з діяннями» згадуються у контексті розвитку стилів та шкіл іконопису. Також в працях систематизується та уточнюється атрибуція пам'яток, визначається час створення та походження ікон. Джерельною базою для написання статті послужили також пам'ятки іконопису, створені українськими майстрами зі збірок Львівського національного музею ім. А. Шептицького (дальше ЛНМ), Музею народної архітектури та побуту у Львові (Україна), Шарівського музею в Бардієво (Словаччина), Національного музею у Кракові та Музею народного будівництва в Сяноку (Польща), а також ікони з іконостасів українських церков.

Архангел Михаїл іменується Архістратиг (грец. *αρχιστρατήγος* –головнокомандувач) і виступає главою святого воїнства ангелів, що стоїть на сторожі Божого закону. Також його вважають охоронцем людей перед силами зла та стражем воріт раю. З поширенням християнства на теренах України з'являються літературні переклади життя та діянь святого Михаїла.

Одним з найголовніших джерел, де йдеться про воїна Михаїла, є Старий Заповіт, в якому згадано про Архангела Михаїла, що з'явився Ісусу Навину при завоюванні ізраїльтянами Землі Обітованої (Нав. 5, 13-15). Пізніше в Біблії йдеться про з'явлення Архангела Михаїла пророку Даниїлу в дні падіння Вавилонського царства (Дан. 10:13, 21; 12:1), пророку Валааму для благословення ізраїльтян та Аврааму, коли той приносить Ісаака в жертву. Михаїлу приписують допомогу в переході дітей Ізраїлю на чолі з Мойсеєм через Червоне море та поразку величезного ассирійського війська, яке стояло під стінами Єрусалиму за пророка Ісаї (Вих. 33, 9, 14, 26-28; 4 Цар 19, 35). Архангел Михаїл рятує трьох отроків, яких цар Навуходоносор наказав кинути у вогняну піч за відмову поклонятися ідолам, а також знищує міста Содом та Гоморру за гріхи їх мешканців; виганяє Адама і Єву з раю та навчає їх ремеслу [2].

Образ Архангела Михаїла фігурує і в текстах Нового Заповіту (Збірне послання Іуди Іуд. 1:9). В Одкровеннях Йоана Богослова – виступає головнокомандувачем у війні проти дракона-диявола та ангелів, що збунтувалися [2].

Вважається, що у Старому Заповіті Архангел Михаїл був покровителем Ізраїлю, а у Новому – речником християнства, охоронцем людей перед силами зла.

Серед літературних джерел про Михаїла як окрему групу можна виділити «Оповіді про чуда Архангела Михаїла». «Оповіді» були поширені на теренах України з XII ст. Серед чудес Михаїла можна перелічити: Чудо Архангела Михаїла в Хонах, Чудо в Римі, Спасіння Сипонта, Спасіння юнака поблизу Афонської гори, Спасіння наслідника, Спасіння Новгорода, Архангел і Жанна Д'Арк, Чудо про Флору і Лавру [1, с. 7–27].

Саме літературні джерела послужили митцям для відтворення сюжетів діяння Михаїла-воїна на пам'ятках іконопису. Втім слід зазначити, що незважаючи на те, що житійні цикли Архангела Михаїла створені

на основі літературних текстів, жодний з них не є послідовною ілюстрацією конкретної історії з Біблії. Малярі самі вибирали окремі сюжети, які складали у довільні цикли, а їхній вибір залежав від стилю доби і культурно-історичного середовища.

Однією з найдавніших ікон з зображенням діянь Архангела Михаїла є пам'ятка, що походить зі с. Сторонньої, Львівська обл., та датується XV ст. (Львівський національний музей ім. А. Шептицького (далі – ЛНМ)). По центру композиції присутня постать Архистратига, одягненого в орнаментований стихар і плащ, з мірилом у правій руці та сферою – у лівій. Оточують середник вісім клейм, з яких вдається відчитати такі сцени: «Створення Богом архангела», «Вигнання Адама і Єви з раю», «Порятунок трьох отроків з вогненної печі», «Боротьба архистратига Михаїла з Яковом», «Жертвоприношення Авраама», «Чудо в Хонах», «Принесення їжі Даниїлу» [8, с. 294–295]. Поява ікон «Архангел Михаїл з діянням» в цей час зумовлена розвитком багатоярусного іконостасу та присутністю в храмі ікони з цим сюжетом.

Зовсім іншого вигляду набуває постать архангела Михаїла на іконі з Дальова, тепер Польща (ЛНМ). На прикладі цієї пам'ятки ми можемо простежити чітку побудову композиції житійних циклів Архангела Михаїла в українському іконописі, яка була поширена в цей період. У середнику ікони представлена постать самого Архангела, вбраного у зелену туніку, металеві обладунки, чоботи кампаги, червоний плащ; в правій руці меч, піднятий вгору, в лівій піхви. Його постать займає увесь простір композиції, яка побудована чітко за принципами золотого січення. Поза святого Михаїла є статичною, ноги розставлені на ширині пліч, погляд зосереджений на глядача, що є відображенням аскетичного спрямування середньовічного мистецтва. За допомогою цих засобів досягається урочистість і монументальність образу та відображається мужність і сила духу воїна. Іконографічний тип Архангела Михаїла як пішого воїна став традиційним для ікон зі сценами діянь святого.

Дотримувалися митці і чіткості побудови клейм відносно до центрального зображення на іконах зі сценами діянь Архангела Михаїла. Здебільшого в XV ст., як і на іконі з Дальови, клейм було вісім, які оточують середник ікони з трьох сторін. Вписані сцени діянь є у формі прямокутників, що надає підтримку зображенню в середнику, також

вписаному в прямокутник за формою. Гармонійним є зіставлення масштабів: велика постать по центру композиції та менші на клеймах. Контраст був і в рухах фігур – статична центральна фігура Михаїла та динамічні постаті святого у зображенні зі сценами діянь.

На іконі з Дальови, на відміну від ікони зі Сторонної, з'являються нові сюжети: «Знищення Содому та Гоморри», сцена «Перехід Ізраїлю на чолі з Мойсеєм через Червоне море» і «Загибель асирійського війська» [8, с. 297].

Кінцем XV – початком XVI ст. датується ще одна ікона, яка походить з с. Нагоряни біля Сянока, Словаччина (зберігається в Музеї народного будівництва в Сяноку). Саме в цій іконі на поземі під ногами Архистратига з'являється символічна підставка, подібна до мотка пряжі, скрученого у вісімку, що символізує безкінечність та є своєрідним захистом від темних сил зла. Збільшується і кількість клейм до дванадцяти, а також відповідно ікона збагачується композиційно [8, с. 298].

На XVI ст. припадає найбільша кількість творів мистецтва з зображенням Архистратига Михаїла зі сценами з його діяння. Того часу в середнику були поширені два типи зображень святого Михаїла: традиційний образ воїна у військовому спорядженні та рідше образ ангела, вбраного в туніку, далматик і плащ з мечем та латами в руках. Принципи побудови композиції в XVI ст. залишаються незмінними. Особливим є те, що святий Архангел Михаїл

представлений на золотому тлі для підкреслення, що він є небесним воїном, що стоїть на сторожі.

В цей період були поширені два принципи розташувань клейм: з трьох та двох сторін довкола середника. Кількість клейм на іконах з діянням святого воїна зазвичай зустрічається вісім, серед сюжетів яких найбільш популярними є: «Створення Богом архангела», «Вигнання Адама і Єви з раю», «Жертвоприношення Авраама», «Явління Михаїла Ісусу Навину», «Архангел з трьома юнаками у вогненній печі», «Чудо в Хонах», «Знищення Содому», «Архангел бореться з Яковом», «Перехід Ізраїлю на чолі з Мойсеєм», «Явління Валааму», «Принесення їжі Даниїлу», які могли розташовуватися в різному порядку. До кращих зразків належить ікона «Архангел Михаїл з діянням» початку XVI ст. (Шарівський музей в Бардієво). У клеймах зазвичай спочатку

зображають сюжети з Нового завіту, а діяння Архистратига зі Старого – завершують цикл діянь святого.

Від XVI ст. діяння святого воіна доповнюються сюжетами, не власливими для попереднього етапу. Зокрема, новим в цей час стає поява сюжету Собор Архангела Михаїла, який згодом буде одним з найбільш поширених клейм з діянь воіна: ікона «Архангел Михаїл з діянням», середина XVI ст., самбірська школа (ЛНМ). З кінця XVI ст. «Собор Архангела Михаїла» зустрічається в іконописі як окрема сцена. Ідейний зміст іконографії – консолідація архангелом Михаїлом небесних сил довкола Христа як Єдиного Бога. На іконах з таким сюжетом зображено ангелів, де традиційно по центру стоїть Михаїл, а перед ним – два архангели з мірилами в руках – Гавриїл та Рафаїл, котрі підтримують сферу із пояси́м зображенням Ісуса Христа [4, с. 35]. Як приклад можемо навести ікони «Собор Архистратига Михаїла», кінець XVI ст., з м. Долини, Івано-Франківська обл. (ЛНМ), та ікону самбірської школи кінця XVI ст. (ЛНМ).

Часто митці звертаються і до сюжету «Боротьби Михаїла з Самаелем», як на іконах другої половини XVI ст. зі с. Воля Висоцька, Львівської обл. та з ц. св. Параскеви села Ільник, Львівської обл., – перша половина XVI ст. (обидві ікони зберігаються у ЛНМ).

Серед нових для цього часу сюжетів зустрічаються: «Архангел звіщає мироносицям Воскресіння» – (ікона с. Яблунів, Івано-Франківська обл., середина XVI ст., ЛНМ); «Допомога Гедеонови в боротьбі» – (ікона другої половини XVI ст. с. Яворівка, Івано-Франківська обл., із ЛНМ); «Явлення Мойсею біля гори Сінайської» (ікона кінця XVI ст. з м. Долини, Івано-Франківська обл., майстра Димитрія, ЛНМ). Вперше бачимо сюжет «Запропонування преподобному Пахомієві прийняти монашу мантію й куколь», що представлений на іконі першої половини XVI ст. невідомого походження з Національного музею у Кракові [8, с. 298].

З початку XVII ст. відбувається новий етап у формуванні іконографії пам'яток з відображенням діянь святого Архангела Михаїла. Найбільш яскраві зміни простежуються на середнику ікон, зокрема, постать Архангела Михаїла стоїть вже не на символі безкінечності, а на подушці. Подушка в сакральному мистецтві є символом царської влади, виявом вищої Божественної сили. Підкреслює цю символіку і червоний колір

подушки. Часто народні митці малювали на подушках білою графічною лінією геометричні орнаменти.

Традиційним для цього періоду є зображення перемоги Архангела Михаїла над сатаною у середнику ікон з житійними сценами святого. Традиційно увесь простір ікони займала постать Архангела Михаїла, який топче ногами або вбиває списом чи вогняним мечем чудовисько з потворним обличчям, зміїним хвостом та гострими пазурами. Довкола Михаїла митці зазвичай малювали хмари, а на противагу сатану зображали на тлі чорної землі з вогнем. В композиції ікономалярі прагнули передати боротьбу добра зі злом, а також протиставити мужність та божественність постаті Михаїла нікчемній фігурі сатани. До найбільш характерних прикладів належить ікона кінця XVII ст. з с. Лагодів, Львівської обл. (ЛНМ).

На відміну від попередніх періодів, де в зображенні Архангела Михаїла домінувала статика в позі його фігури, в мистецтві XVII ст. митці малюють постать святого в русі. Яскраво простежено це на іконі першої половини XVII ст. зі с. Гвоздець, Львівської обл. (ЛНМ), де Архангел Михаїл злегка розвернений у тричетвертному положенні.

Поширеними серед сцен діянь святого воїна є «Адам і Єва навчаються ремеслу», які прочитуються на клеймі ікони першої половини XVII ст. з церкви Різдва Богородиці с. Войнилів, Івано-Франківської обл. (ЛНМ) [10, с. 63]. Зазвичай це діяння розміщували після сюжету «Вигнання з раю». Новими для пам'яток мистецтва є сюжети «Увірування Костянтина» та «Перемога над Голіафом», які можна побачити на іконі 1645 р. з церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Кострина, Закарпатської обл. та іконі кінця XVII ст. зі с. Жирівка, Львівської обл.

Вартими уваги є ікони «Архангел Михаїл з діянням» середини XVII ст. зі с. Стібно (тепер територія Польщі) з колекції ЛНМ та ікона, що належить до комплексу іконостасу церкви св. Юрія в Дрогобичі. Тут клейма відсутні, проте в нижній частині ікони на другому плані іконописці відтворили сцени з діяння святого Михаїла.

На іконі зі с. Стібно Архистратига Михаїла зображено в повний зріст з піднятим мечем. Біля його ніг на тлі гір у значно меншому масштабі відтворено дві сцени «Вигнання з раю» і «Наука хліборобства». З лівої сторони ікони зображено вхід у рай, біля якого стоїть Михаїл, замах-

нувшись мечем на Адама та Єву. З правої сторони зображено Михаїла, який навчає Адама обробляти землю, а Єву прями.

На іконі, що знаходиться в іконостасі церкви св. Юрія, постать святого воїна займає увесь іконний простір та розміщена по центру композиції. На поземі автор ікони зображує шість сцен: «Вигнання з раю», «Навчання Адама і Єви ремеслу», «Боротьба Ангела з Яковом», «Знищення Содому і Гоморри», «Вражання Голіафа» та «Явлення Ісусові Навину», що є меншими за масштабом, ніж центральна фігура святого. Зображення сцен діянь, які довільно розташовувалися на площині ікони, а не у клеймах, було не рідкісним явищем в мистецтві цього часу. В цьому випадку ікономалярі прагнули зосередити увагу на центральній постаті та, однак, привернути увагу і до діянь Архангела Михаїла.

У XVII ст. продовжується розвиток іконографії сюжету «Собор Архангела Михаїла», який, як ми вже згадували, митці виокремили окремою іконою. Постать Архангела Михаїла є центром композиції та виходить на передній план.

У руках святий тримає меч, щит та сферу з зображенням Христа, рідше пергамент з текстом. Стоїть святий воїн на поземі (ікона кінця XVII ст. з с. Солова, Львівська обл.) та (ікона автора І. Рутковича «Собор Архангела Михаїла», що знаходиться в церкві в с. Стара Скварява, Львівської обл.) серед хмар (ікона творчості І. Бродлаковича другої половини XVII ст. із збірки ЛНМ), (ікона автора І. Рутковича другої половини XVII ст. знаходиться в церкві с. Воля Висоцька, Львівська обл.) або на червоній подушці (ікона другої половини XVII ст. с. Тарнавка, Львівської обл., ЛНМ).

Слід звернути також увагу на ікону кінця XVII ст. Риботицької школи іконопису (зберігається у Львівському музеї народної архітектури та побуту), де Архангел Михаїл вбиває довгим списом чудовисько у вигляді змія. На другому плані стоять в молитовних позах ангели.

У цей період з'являються нові сюжетні ікони, в яких відображені окремі сцени з діянь святого воїна. Такими є ікона «Боротьба Михаїла з Яковом» (ікона, що знаходиться в іконостасі церкви св. Духа в Рогатині, Івано-Франківська обл., 1650 р.) та ікона І. Рутковича «Чудо в Хонах» (ікона, що знаходиться в іконостасі с. Волиця Деревлянська, Львівська обл., 1680 р.). На іконі «Вигнання з раю» другої половини XVII ст. з

м. Золочів, Львівської обл. (ЛНМ) показано фрагмент стіни Небесного Єрусалиму, з якого Архангел Михаїл виганяє Адама і Єву. У нижній частині ікони майстер зображає вже важке, буденне життя перших людей на землі.

Отже, як свідчить огляд збережених ікон зі сценами діянь Архангела Михаїла, ця тема є однією з найбільш популярних серед зображення сюжетів з життя інших святих воїнів. Як свідчать пам'ятки мистецтва, у середнику ікон з «Діянням Архангела Михаїла» був поширений іконографічний тип пішого воїна або ангела, який композиційно займав увесь простір центральної частини та зображувався у суворій статичній позі. На кожному етапі під ногами у Архангела з'являвся певний атрибут XV ст. – символ безкінечності, а з XVII ст. – подушка та зображення сатани, що мало конкретне смислове наповнення. Образ Архистратига Михаїла набував різних інтерпретацій, що було зумовлене естетичними вподобаннями, стилістичними особливостями мистецтва того часу, а також індивідуальною манерою окремих майстрів. Загалом в образі Архангела Михаїла були акцентовані ідеали воїнського подвижництва і захисту.

Особливої уваги митці надавали зображенням сцен діянь святого, які ґрунтувалися на тексті Біблії. На кожному етапі розвитку іконографії діянь Архангела Михаїла з'являлися нові сюжети, які інколи перетворюються на окрему сюжетну ікону як «Собор Архангела Михаїла» (XVI ст.), «Боротьба Михаїла з Яковом», «Чудо в Хонах», «Вигнання з раю» (XVII ст.).

Проіснувавши в українському іконописі понад два століття, іконографія «Архангел Михаїл з діяннями» набула великого розмаїття композиційних варіантів, багатства декоративного та стилістичного трактування, різноманітності у вирішенні окремих композиційних елементів і деталей, колористичних вирішень, оригінальності декору тощо. До зображення «Архангел Михаїл з діяннями» зверталися українські іконописці різних мистецьких осередків, незалежно від рівня фахового вишколу й художнього рівня. Велика кількість ікон позначена виразними прикметами примітивного, т. зв. народного письма. Саме з цим колом пов'язані найоригінальніші та неочікувані творчі розв'язання цієї теми.

2. Іконографія

1. Баженова С. Архангел Михаил и непобедимое воинство небесное / С. Баженова, А. Ястремская. — М. : ОАО «Типография Новости», 2010. — 63 с.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bibleonline.ru/bible/ukr/>.
3. Гелитович М. Українські ікони XIII – початку XVI ст. зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького / М. Гелитович. — К. : Майстер книг, 2014. — 245 с.
4. Овсійчук В. Оповідь про ікону / В. Овсійчук, Д. Кривач. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. — 394 с.
5. Овсійчук В. Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору / В. Овсійчук. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. — 479 с.
6. Откович В. Народна течія в українському живопису XVII–XVIII ст. / В. Откович. — К. : Наук. думка, 1990. — 96 с.
7. Откович В. Українська ікона XIV–XVIII ст. / В. Откович, В. Пилипюк. — Львів : Світло і Тінь, 1999. — 96 с.
8. Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. / Патріарх Димитрій (Ярема). — Львів : Друкарські куншти, 2005. — 507 с.
9. Свенціцька В. Українське народне малярство XIII–XX ст. : альбом / В. Свенціцька, В. Откович. — К. : Ліга Прес, 1991. — 302 с.
10. Свенціцька В. Спадщина віків / Свенціцька В., Сидор О. — Львів : Каменярь, 1990. — 72 с.
11. Сидор О. Давня Українська ікона / О. Сидор. — К. : Родовід, 2000. — 336 с.